

ETO: 82-3 + 894.511-31

CONFERENCE PAPER

A "MESE", A NOVELLACIKLUS ÉS A SZINDBÁD

Bodnár György

Az MTA Irodalomtudományi Intézete, Budapest

Közlésre elfogadva: 1986. december 11.

A promodern magyar elbeszélés valamennyi elemzője Krúdyban látja az eszményítő relizmustól elszakadó törekvések vonatkozási pontját és Messiását, aki majd eljövend. Felőle nézve azonban az ígéret nemcsak beigazolódik, hanem testet is ölt, nevet is kap: a cselekményben feltételezett idő felcserélését az elmondó hangjával, s az irracionális és hangulati elvet. Rónay György ennek hordozóját az emlékezéssel és asszociálissal azonosítja, amely végtelenné tágítja a művek világát. Szauder József pedig már azt is látja, hogy a Krúdy-életmű – miközben része – az egész modern magyar elbeszélő művészet kialakulásának modellje: benne a Szindbád fordulópont, amely azonban legalább egy évtizedes sejtések és felvillanások ígérete. De a Szindbád prózapoétikai minősítésében Bori Imre lép a legnagyobbat, amikor nem elégszik meg a "mikszáthos" elbeszélés meghaladásának megállapításával, hanem azt is felismeri, hogy Krúdyt valójában "a való-ságmorzsákból építkező, az esemény fogalmát átértelmezni kényszerülő, a lelki szenzációkat kergető álmodozó, képzelgő hős ábrázolásának a feladatkörében is" a regény kérdése foglalkoztatta. Számomra ez a felismerés a létformát emeli ki a Szindbád-történetekből: miért rendeződnek ciklussá, s ebben a keretben csupán a novellai egységek rendelkeznek kohéziós erővel, vagy az egymámelllettiség is több az esetlegességnél, s egy új regényfajta létformája. Ha a modernség felé haladó novella elsősorban a cselekmény átminősítésével szakad el múltjától, akkor a regény kisműfaj-rokonának a gondját egyenesen létkérdésként kénytelen átélni. S tudjuk, Krúdy számára a cselekmény átminősítése belső folyamat függvénye is: a mikszáthos hang, az anekdota feloldása a hangulatokban, az álomban és az emlékezés többidejében. De vajon egyenesvonalú ez a folyamat: Krúdyt és általában az őskereső magyar modernnek elgázítja-e az anekdota bírálata, s egyáltalán lehetséges-e egy egyenesági őskeresés?

Tény, hogy Ady Mikszáth és Herczeg anekdotáit bírálta, de az olykor ugyancsak anekdotikus Petelei Istvánt "az egyre félrebb szoruló igazi magyarok" közé sorolta, miközben a népnemzeti esztétikával is hadakozott,

amely pedig szövetségesének látszik az anekdota trónfosztásában. Mert Gyulai Pál és iskolája ugyanúgy "egész" felől ítélte meg az anekdotát (és a romantikát), mint Ady Endre, s találta felületesnek a lélekrajzát és fegyelmetlennek a szerkezetét. De a népnemzeti esztétika eszményíteni akart, s feltételeit normákká szigorította, amelyek mércéje mellett tökéletlennek látszott már Jókai és Vajda János is. Ady "egész élet"-igénye viszont az elhallgatott és a születő valóság felmutatását foglalja magába, s a rejtelmes létezés titkainak kutatását, amely már gátnak érzi az eszményítő realizmus kétely nélküli racionalizmussal megfogalmazott kodexét. Aligha véletlen, hogy – míg a népnemzeti esztétika erkölcsi és ábrázolási normákhoz méri az anekdotát is – Ady anekdota-bírálatára társadalmi indulatú, s eszménye olyan író, akitől – éppen, mert a határtalan életet követelhetik tőle – nem követelhetnek szabályokat. A modern magyar próza eredettörténetében az anekdota szerepe legalábbis kétértelmű; a történelmi mellébeszélést éppúgy kifejezhette, mint a kételyt az eszményi teljesség iránt, ami mögött viszont már a korézés két meghatározó motívuma munkált: a filozófiai szkepszis és a szubjektivizmus.

Ezért vállalkozhatott az anekdotaper újrafelvételére éppen az az Ezüstkornemzedék, amely – a maga őskerésésében – újra felfedezte a századforduló premodern novellistáit, a "ködlovagokat". Sötér István először Jókai felől tekint az anekdotára, amely innen nézve "a valóság legfőbb és leggazdagabb" közvetítőjeként mutatkozik (1941). Később az uralkodóvá vált anekdotizmusban a magyar regény elfordulását a reformkori hagyományok történelmi távlatú nagy kérdéseitől, amelyért meg kellett fizetnie. Ezért következtetése csakis ambivalens lehet: miközben elismeri, hogy "a forradalom utáni irodalom számára... az anekdota a realizmusnak úgyszólván egyedüli lehetősége", tudja, hogy megértő szavaival a legkeserűbb bírálatot mondja ki a magyar realizmusról (*Mikszáth Kálmán időszemlélete*, 1949). Lovass Gyulát elsősorban a novellai lehetőségek érdeklik az anekdotákban, ezért történeti szerepét mellőzhetőnek véli. Főlényes műfajnak tekinti: "benne van az a fölény és önérzet – írja –, amely elfogja az embert, ha azt hiszi, hogy a világ rendszerébe belelátott, s az élet titkos törvényeit ellette". S szerinte az anekdota lázadó műfaj is, mert "az ilyenfajta fölismerés erőt ad a legegységesebb világerzettel, a világ nagyságától rettegő egyén félelmével szemben, s mert ez a fölismerés leggyakrabban emberi konvenciók ellen irányul". Bízik a jövőben is, mert megfigyelése szerint a modern novellában – például Krúdy művészetében – a közlés "öltözéke" fontosabbá válik, mint az anekdotamag, azaz a csattanó, mely már csak hangulati tartalmával rezeg tovább (*A novella*, 1942). Rónay György is műfajelméleti problémát lát az anekdota hatásában, de az ő megközelítése – mondhatnánk – történeti-poétikai. S látszólag meglepően éppen azért jut közelebb az anekdota modern lehetőségeinek felismeréséhez, mert kilép Lovass Gyula laboratóriumából, az elvont műfajelméletből, és a magyar irodalmi és befogatói tudat közegében veszi szemügyre e műfaj sorsát. Így ismeri fel, hogy az általánostól a különöshöz, az egyetemestől az egyedihez hajló fejlődés a múlt század utolsó

harmadában nemcsak a lírát hangolja át, hanem az elbeszélést is. Bármilyen meglepő, már a kor – Mikszáth nyomán divatossá vált – kisrealista regionalizmusa is az egyetemes érvényű világtérképezés "leomosolygását" jelezte, ami öntudatlan reflexe is lehetett a filozófiai kételynek és a pozitivisták kijózanodásának. Rónay György számára azonban a modern magyar próza eredetéhez vezető - bizonyító érvényű - nyomot az elbeszélés hangjának és szerkezetének módosulása szolgáltatja, amit ő ugyancsak Mikszáth életművében, sőt anekdotáiban fedezett föl. Kiindulópontja itt az "általánosítás" öröklött eszköze: a jellemek és a cselekmény ábrázolásának plaszticitása. Innen nézve Mikszáth realizmusa tökéletlen, mert jellemei kidolgozatlanok, előadásmódjában pedig az eszmét sugalló, rendezett, írott prózát felváltja az *elbeszélés* – az anekdotizálás – objektivitást oldó, személyes hangja. S ez az anekdotikus magyar elbeszélés történetében is fordulathoz minősül, hiszen Jókainál az anekdota még nem szerkesztési elv, hanem valóság-betét, amely nem változtatja meg az író viszonyát tárgyához. Jókai ugyanis – Rónay György szerint – "általában objektív álláspontot foglal el, különválasztja magát tárgytól; amikor fantáziája a legpompásabb vagy akár legvalószínűtlenebb képeket rajzolja, a költő még mindig kívül áll; a kép valóban kép: műve annak, aki festi, s ha rá vall is, nem azonos vele... Mikszáthnál, s abban a változásban, amit ő képvisel, az a leglényegesebb, hogy e közbeeső, eltávolító, "tárgyiasító" mozzanat elmosódik. Mikszáth realistább ugyan a romantikus Jókainál, de végső magatartásában, tárgyával s a valósággal szemben lírai." Rónay György bizonyítéka a magatartás-változásra: az anekdota strukturális szerepének kialakulása Mikszáth elbeszélő prózájában. Jókai még csak teleaggatta egy-egy művét adomafüzéréivel, Mikszáth úgy mondja el, építi fel elbeszélését, ahogyan az adomát szokás. Jókai csak színezi történeteit, s jellemeinek bizonyos irányba való eltolásával fejezi ki lírai részvétét, Mikszáth részt vesz abban, amit elmond, még akkor is, ha harmadik személyben közli meséjét: eleve bevallja történetének tételét, felveszi a közvetlen kapcsolatot olvasójával, megjeleníti az előadás helyzetét és környezetét, majd elindítja a cselekményt és a leírást, amely azonban újra és újra megszakít ki- és közbeszólásaival, elmélkedéseivel és körülményszerkezdéseivel. Rónay György merész következtetése szerint "azt a szerepet, amelyet az olvasó számára egyebütt az idő visz, Mikszáthnál a hang, az író közlő, elmondó hangja vesz át; s ezzel utat nyit a modern regény új, "irracionális" és hangulati szerkesztési elve, az emlékezés és az asszociációkban végtelenné táguló világ felé – Krúdy Gyula felé" (*Az idő forradalma*, 1947).

A magyar elbeszélésnek ezt a módosulását Rónay György mégsem minősíti forradalmi fordulathoz, inkább a lírai forradalomból – az eszményítő realizmus lebomlásából is arra a következtetésre jut, hogy az epika "az egyénin és az egyedien át végül a zenében találja meg *ismét a maga magasabb, általános, egyén fölötti* s immár hangulati fogantatású *elvét*" (kiemelés: B. Gy.). Az anekdotában azonban egyelőre ő is csak részleteket és különösségeket talál az egyetemes érvényű kép helyett. Tehát voltaképpen

ugynazt az elégedetlenséget fejezi ki, amelyet Sőtér István ambivalens anekdota-értékelése megfogalmaz.

Ha Gyulai Pál és Ady Endre gondolatmenetét meghosszabbítjuk, egyaránt az elbeszélő művészet általánosító eszközéhez, a fikcionáláshoz jutunk. S a Rónay György által megfigyelt jelenségek is a fikcióhoz viszonyítva alkotnak láncolatot Mikszáth és Krúdy között. Ezt az általánosítást minden irányzatnak el kell végeznie, ha irodalmiságát meg akarja őrizni. Arra utalok itt, amit irodalomelméletében Wellek és Warren így foglal össze: "a realizmus és a naturalizmus – ugyanolyan irodalmi vagy irodalomfilozófiai irányzat, konvenció, stílus, mint a romantika vagy a szürrealizmus. A különbség nem a valóság és az illúzió között van, hanem a valóság különböző felfogásai, az illúzióteremtés különböző módszerei között." Mert a valóság és általánosított értelmezése között minden írónak végig kell járnia az utat, hiszen a világ dolgaiban és eszményeiben zárt jelenségekkel találkozik, s a tények egyszerűségében rejlő zártsgot először fel kell nyitnia, hogy általánosító értelmezése megjelenhessen benne, majd egy új zárt rendszert kell létrehoznia, mely egyszerre örzi az egyszerűségben és megismételhetetlenségben rejlő életszerűséget és az írói értelmezés általános érvényeit. Az elbeszélő művészetben ez az új zárt rendszer a fikció, amely Wellek és Warren szerint magába foglalja "s strukturát és az esztétikai célt", valamint "a totális koherenciát és hatást"; s amely annak a világszerűségnek és meghatározatlan tárgyiasságnak a megnyilatkozása, ami Lukács György esztétikai rendszerében minden művészi visszatükrözés feltétele. Ismétlem: a változásokat vagy azok szükségességét a korszak irodalmi tudása is felfogta, bár – az elméleti rendszerigényt nélkülözvén – észleléseit pragmatikus vitaérvekbe foglalta, amelynek csak iránya képes jelezni a kibontakozó új irodalomszemlélet koherenciáját. Ilyen észlelést rögzített Mikszáth Kálmán *A Noszty fiú... utóhangjában*, midőn a riportban jelölte meg az elbeszélő irodalom felrisszító oltóanyagát, amely "szabad és független a szabályoktól". S ilyen Szini Gyula vitairata is a mese "alkonyáról", mely a cselekmény trónfosztásától eljut a cselekmény szerepének újraértelmezéséig. Különböző célokhoz igazodtak ezek az észlelések, de abban azonosak voltak, hogy az eszményítő realizmus fikciójának fellazításában fedezték fel az elbeszélő műfajok megújítását.

Az elbeszélő műfajokban a fikció lazítása voltaképpen egy új általánosító rendszer igényének jele, amely nem teleologikus mozgáshoz és racionalista oksági összefüggésekhez igazodik, amelynek többdiemnzios emberképe magába foglalja a korábban kiemelt társadalmi és történelmi meghatározottságot éppúgy, mint az önfelszabadító individuum, az ismeretlen rétegeit éppen megsejtő lélek és biológikum titkait, valamint a létbehelyezettség tudatát.

Az örökölt irodalom célirányos sorsú hőse és jelenségeinek racionalista értelmezése lineáris szerkezetet hívott létre az elbeszélésben. Az emberkép dimenziói közül a társadalmi és történelmi közeg kizárólagos láttatása pedig a cselekményre volt hatással, amely – nem szembesülve sz emberi létezés

"állandóival" – események láncolatává vált. Az örökölt irodalom eszmény válságának és megújulásának fő kérdése tehát a cselekmény lett: a "mese" halása vagy lélekvándorlása. Ismeretes, hogy a cselekmény gyakorlati vagy gondolati átértelmezése nem a magyar modernnek sajátos gondolata: az elbeszélő irodalom egyetemes történetének és elméletének is kiindulópontja, ahonnan belátható a műfaj valamennyi törvénye. S az is ismeretes, hogy az egyetemes irodalomtudomány a cselekmény első modern átértelmezőjét Henry Jamesban látja, aki nemcsak gyakorlatában, hanem elméleti érvényű esszéiben is elutasította, hogy az eseményrajzzal azonosított cselekmény az elbeszélő irodalom műnemi feltétele. Nevezetes vitáirátában (*The Art of Fiction*) ő már 1884-ben megkérdezte, hogy a mű egészében milyen szabály alapján különböztethető meg a történet és a nem-történet; miért kellene a történetnek feltétlenül kalandokból, eseményekből állnia; s mi tekinthető kalandnak, amikor számára már a gondolatmenet és egy lélektani felismerés is az. A belőle kiinduló elbeszélés-elméletek ezért különböztetik meg nagy gondal a *story*-t, az *action*-t és a *plot*-ot.

Ha a cselekmény maga a narratív struktúra, akkor lazításának igazolása az egész normatív műnem-felfogás megrendülését jelzi. A századforduló magyar modernjeinek kísérletei és elméleti sejtelmek nemcsak a mikszáthi riportot és a naturalista dokumentumot akarták beépíteni az elbeszélésbe, hanem a lírát, az álmot, a víziót, az elmélkedést és – később – a mórliczi drámaiságot is.

Az új poétikai minőségnek persze a premodern magyar elbeszélésben is számos létformája van. Petelei Istvánnál a balladai lélektan uralomra jutása jelzi az eseménysorra épülő cselekmény lefokozását, Gozdsu Eleknel és Tömörkény Istvánnál pedig a kinagyító leírás, mely az artisztizmust éppúgy kifejezheti, mint a néprajzi ihletést. Szini Gyula stilizálja a cselekményt, Ambrus Zoltán pedig kilép belőle, s kialakítja a rezonőr magatartást, amelyben már benne rejlik a reflektív nézőpont is. Az *Én falum* Gárdinyi Gézája az életképnek ad új szerepet, midőn az élet alaphelyzeteit jeleníti meg bennük. S Bródy Sándor sem csak a naturalista író társadalmi felfedezéseit és indulatait írja le: a narrációt és a ballada szaggatott drámaiságát ötvözve a szavak nélküli kifejezést is az elbeszélés eszközei közé iktatja. Valamennyiük átmenetiségét és válaszútját talán Cholnoky Viktor jelképezi a legfeltűnőbbben: egzotikus kalandjaiban felfedező író, racionális csattanóiban azonban az örökölt epikai hitel rabja.

Krúdy Szindbádja nemcsak azért lehetett e sokeredőjű törekvés és sejtés kiteljesedése, mert darabjaiban a legnagyobb szabadságot hordozta: szabadságot a cselekményről, az oksági elvtől, a racionális epikai hiteltől és az objektív időtől. A modern magyar elbeszélő irodalom első legnagyobb próbája: a *Szindbád*, a ciklus. Pikareszk hőséneke több létidőmennyisége van. Az egyik az egyes kalandokban, az egyes novellákban ölt testet, a másik pedig a ciklusban, amely nélkül a századforduló pikárója állóképpé merevedne. A Szindbád-ciklus időből kiemelkedő képek sorozata, amelyek állóknak látszanának, ha egymás mellett nem töltődne fel többletfeszültséggel, paradox mozgással. Ennek irányítója azonban nem az objektív idő, s

kizárólagos közege nem a társadalom és a történelem. Akár regénynek is fel-fogható tehát a Szindbád, ha elfogadjuk Halász Gábor megfigyelését, s a 19. század fejlődés-regénye után érvényes fejleménynek tekintjük az állapot-regényt, a modern pikareszket. Ennek hőse saját sorsában nem a fejlődést példázza, hanem változatlanul vonul el a világ kaleidoszkopja előtt. De pikáró-elődeitől is különbözik: neki már nem adattak meg a történelem és a társadalom kalandjai: az ő állomásai a lélekben és a létben vannak, az ő számára már csak e két emberi dimenzió kínál mitológiát. Szindbád – ezer nyi valóságos emlék között – az érvényes társadalmat és történelmet nélkülöző ember válaszlehetőségeit járja végig: a szerelmet mint a harmónia végső reményét és menedékét; az élet vegetatív örömeit, amelyek hamar elvezetnek a narkózishoz; s a szembesülést a visszahullással a tudattalanba, a tébolyba vagy a rothadásba. Szauder József idézi Krúdy Evelinjének kérdését: "Vajon hogy kellene élni?". S rá Maszkerádi kisasszony válaszát is: "Régi orosz regényekben kérdeztetek így, mint a papírfigurák. De most más világ van. A regények csak annyit mutatnak meg, hogy kell meghalni." Nagyon hasonlít ez Esti Kornél felismerésére, akinek írója ugyancsak a modern létregény keresése közben talált rá a novellaciklusra.